

TÜRK VETERİNER HEKİMLİĞİNİN GELİŞMESİNDE MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN ETKİSİ

Prof. Dr. Ekrem Kadri UNAT *

THE INFLUENCE OF MUSTAFA ZEKİ PASHA ON THE PROGRESS OF THE TURKISH VETERINARY MEDICINE

Good results of the the administration of Mustafa Zeki Pasha, as the General Minister of Military Schools and Field Marshal of the Imperial Arsenal of Ordnance and Artillery, on the progress of Turkish veterinary medicine, is unforgettable. Above all, he accepted that veterinary art was very important for the country and tried to make it a respectable and attractive profession. He improved the education in the veterinary classes. He secured the rank of captain for the new graduates instead of lieutenancy. He sent the most capable students to France for veterinary medical education for the purpose of training new instructors. Veterinary bacteriology started in Turkey under the auspices of his administration.

KEY WORDS: Mustafa Zeki Paşa, Ottoman Veterinary Medicine.

Türk Veteriner Hekimliğinin ilerlemesinde Umum Askeri Mektepler Nazırı ve Tophane-i Âmire Müşiri Mustafa Zeki Paşa'nın yardımı üzerinde yeterli derecede durulmamıştır. Halbuki o Sultan II. Abdülhamid döneminde bütün asker okullarının gelişmesinde, sayılarının artmasında ve modernleşmesinde çalışmış, bir çok aydın subayın, hekimin, eczacının, veterinerin ve mühendisin yetişmesi yollarını açmıştır.

Mustafa Zeki Paşa Aydın Sancağı'nın Bozdoğan Kemerinde 1849 yılında doğmuştur ^{1,2,3}. Babası Ali Remzi Efendi, annesi Saffet Hanımdır. Mustafa Zeki Paşa sınıf birincilikleriyle ödüllenen başarılı bir öğrenim döneminden sonra, 1872 yılında Mekteb-i Erkân-ı Harbiye-i Şâhâneneden (Harp Akademisi) sınıf birincisi Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbinde Müşir Süleyman Paşanın yaverliğinde bulunmuştur. Daha sonra şehzadeler muallimi, padişah yaveri ve 1883 yılında mirliva (tuğgeneral) olarak Umum Askeri Mektepler Nazırı ve Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne ve Mekteb-

i Erkân-ı Harbiye-i Şâhâne kumandanı olmuştur. İyi Fransızca, Almanca, İngilizce; ayrıca İtalyanca, Rumca ve bir kaynağa göre Arapça ve Farsça bilen, çok zeki ve iyi bir asker olan Mustafa Zeki Paşa'ya 1889 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile birlikte Hende-i Mülkiye Mektebi Nazırlığı verildi. Bildirilen bu görevler üzerinde kalmak üzere 20.8.1891 tarihinde Tophane-i Âmire Müşiri olarak atandı ve böylece buraya bağlı bütün kuruluşların başına geçti ve Vükelâ Meclisine alındı. Marko Paşa'nın zamanından beri Yeniçeri ocağı haline gelmiş olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne de 1892 yılı haziranında ona bağlandı.

İdaresindeki kuruluşları en modern şekilde işletmek, ülkeye yeni ilerlemeleri yerleştirmek, yabancı dil bilen değerli gençler yetiştirmek için her çareye baş vuran, bu amaçla yabancı uzmanlar getiren, okulları bitiren gençlerin en değerlilerini Avrupa'ya göndererek, onların görgü ve bilgilerini arttırma yollarını başarı ile uygulayan bu büyük eğitimci; sert yetkesi ve çeşitli kişi ve kuruluşların çıkarlarını bozması nedeniyle

* İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Mikrobiyoloji Anabilim Dalı Emekli Başkanı, Türk Tıp Tarihi Kurumu Onursal Başkanı (1914-1998)

birçok düşman da kazanmıştır. En büyük günahı sadakat yemini ettiği padişaha, askerliğe ve vazifesine bağlılığıydı.

23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilince Sultan II. Abdülhamid'in yakınları arasında Zeki Paşa da 30 Temmuz 1908'de azledildi. Daha sonra rütbesi alındı. Sultan Reşat padişah olunca Rodos'a sürüldü. Bu ada İtalyanlar tarafından 4 Mayıs 1911'de işgal edilince Türkiye'ye dönmek için izin istedi. Bu arzusu reddedildiğinden Avrupa'da Nice, İsviçre ve Viyana'da dolaştı. 22.7.1912'de hükümet değişikliğinden sonra çıkan aftan yararlanarak İstanbul'a döndü. Büyüka'da oturmasına izin verildi. Burada 1914 yılı ekiminde prostat kanserinden vefat etti ve Büyüka'da gömüldü; zamanla mezarı da kayboldu.

Bilindiği üzere 1873 yılından beri Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bulunan baytar sınıfları 1888 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye alınarak Umum Askeri Mektepler Nazırı ve Harbiye Mektebi Kumandanı Ferik Mustafa Zeki Paşa'ya bağlandı 4,5,6,7. Zeki Paşa veterinerliğin ülke için önemini kavramıştı ve bu mesleğe büyük önem veriyordu. Bunun güzel bir kanıtı bu yıllarda Eyüp Sultan'da Bahariye Mezarlığı altındaki İplikhane Kışlasında bulunan Askeri Baytar Rüştüyesi Dahiye Zabiti Tarihçi Eşref Albati'nin 1945 yılında yayımlanan anılarında bulunmaktadır^{8, s:16-19}. Bu yayından öğrendiğimize göre Zeki Paşa'ya çok başarılı bir öğrenci olan Trabzonlu Nuri Efendi'nin* durumu bildirilmiştir.

Bu zeki öğrencinin baytar değil, sınıf-ı mahsusa geçirilerek kurmay olmasının daha doğru olacağını savunan hocalarının övmelerini ve arzularını öğrenen Zeki Paşa bir gün okula gelir, teftişten sonra Nuri Efendi'yi de görmek ister. Sınıfta bu öğrenciyi tahtaya kaldırıp bir matematik meselesi verir. Nuri Efendi bu sorunu Türkçe olarak çözünce Fransızca olarak da bunu yapmasını ister, öğrenci bunu da başarınca ve Fransızca'yı resmi okulda öğrendiğini işitince Paşa çok memnun olur. Bunun üzerine "Seni bana çok methettiler, ben de gelip zekânı gördüm ve takdir ettim" dedikten sonra, kısaca kendi hayatını ve başarılı bir insan olduğunu bildirdikten sonra, 'herşey olduğunu, fakat bilim adamı olmadığımı' söyler ve Eşref Albati'nin yazdığına göre şunları ekler:

"Memleketimizde garip garip fikirler dolaşmaktadır. Baytarlığa karşı bir nefret vardır. Bugüne kadar memleket halkı hastalıklı hayvanları yedi ve yemeğe devam ediyor. Halkı leş yemekten kurtarmak lâzımdır. Memleketi bu halden kurtarmak ve seni memlekete nafi bir ilim adamı yetiştirmeye üzere tahsiline gayret edeceğim. Bu hususta dünyanın en maruf bir darülfünunu olan Sorbon'a yollayacağım. Aynı zamanda Pastör Müessesesi'nde çalışacaksın... Bütün âmirlerin ve muallimlerin hepsi hakkında hüsn-ü şahadette bulundular. Senin bu faal zekânı söndürmemek ve seni memlekete büyük hizmetler ifası için de sınıf-ı mahsusa nakil ile, istikbalin kıymetli erkânı harbî olmaklığını arzu ediy-

* Burada adı geçen Trabzonlu Nuri Efendi Muallim Albay Nuri Ural'dır. 1890 yılında Pangaltı Yüksek Veteriner Mektebi (École Vétérinaire Supérieure de Pancaldi) birinci sınıfında iken Paris'teki Alfort Veteriner Okuluna gönderilmiştir. Yurda döndükten sonra 1896-1914'de İç Hastalıkları, 1905-1913'de ayrıca patoloji anatomisi Muallimi, 1904-1908'de Sivil Veteriner Okulu Müdürü olarak çalışmış, 3. Dönem Mardin Millet Vekili, 4 ve 5. Dönem Maraş Milletvekili seçilmiş ve 18 Nisan 1942'de vefat etmiştir (6 s: 281 ve 7 s: 82).

yorlar. Fakat ben bu düşüncede değilim... Seni bir erkân-ı harp zabiti değil, bir ilim adamı olarak yetiştirmeyi, memleket namına daha faydalı buldum. Sen baytar olarak kalacaksın..."

Bu satırlar Mustafa Zeki Paşa'nın veterinerliğe verdiği önemi ve onun genç yetenekleri memlekete yararlı kılmak için nasıl gayret ettiğini göstermektedir.

Veteriner sınıfları 1888'de Mekteb-i Harbiyeye alınıp Mustafa Zeki Paşa'nın emrine girince bu alanda birçok yenilikler yapılmıştır. 1888 yılını N. Erk ve F. Dinçer "askeri veteriner öğretimin bir dönüm noktası" olarak kabul etmişlerdir^{9,11}. Buradaki değişikliklerin başlıca sahibi Mustafa Zeki Paşa'dır; zira Dezutter, Galip gibi hocalar eskiden de görev başında idiler. Yapılan işlerin başlıcaları şunlardır:

1. İdarede ve ders programında değişiklikler yapıldı. Fünun-u baytariye ders nazırlığı kurularak buraya Miralay Daniş Bey getirildi. Zeki Paşa onu görevinde ölüm tarihi olan 1902 yılına kadar değiştirmeden tuttu, mirliya olmasına ve ödüllendirilmesine yardımcı oldu. 18 Eylül 1898 tarihli *İkdam* Gazetesi'nde Mekteb-i Harbiye'de Baytar Sınıfları Ders Nazırı Mirliya Daniş Paşa'ya nişan verildiği yazılmıştır.

Öğretimin düzenlenmesi için bir komisyon kuruldu ve bunun önerileri doğrultusunda program yapıldı. Öğretim kadrosuna Yusuf Ziya Bey, Ahmet Mesut Bey gibi gençler alındı.

2. Askeri veterinerler o sıralarda mü-lazım-ı evvel rütbesiyle ordulara yollanıyordu. Zeki Paşa eğitim sonu (Baytar Zabıt Sınıfı)'nı kurarak mezunların orduya yüzbaşı olarak katılmalarını sağladı.

3. Mustafa Zeki Paşa geleceğin hocalarının yetişmesini ve yeniliklerin memlekete getirilmesini amaçlayarak 1890 yılında 1. ve 2. sınıftan en yetenekli dört öğrenciyi seçerek Fransa'da Alfort Veteriner Okuluna 5 yıl öğrenim için gönderdi. Bunlardan Mustafa Adil, Mehmet Nuri (yukarıda adı geçen Trabzonlu Nuri) ve Hayrettin Arif öğrenimlerini sürdürdükleri halde, Ahmet intihar ettiğinden onun yerine İsmail Hakkı yollandı. Bunlar 1895 yılında yurda dönmeye başladılar. 2 Nisan 1896 tarihli *İkdam* Gazetesi'nde "Fransa'da Baytar Mektebinde tahsil gören baytar yüzbaşlarından Mehmet Nuri, Hayrettin ve Adil Efendilerin Mekteb-i Fünun-u Harbiye'de görevlendirildikleri" yazılmıştır.

Alfort mezunu bu dört genç yurdu-muzda veteriner hekimliğin gelişmesin-de önemli roller oynamışlardır. Osman Ergin *Türk Maarif Tarihi* adlı kitabında Osmanlı Devletinde veterinerlik öğretimini üç devreye ayırır: İlk dönem (1849-1869), yenilik dönemi (1896-1910) ve yeni dönem (1910-1922). Bu sıralamada yenilik dönemini başlatanları, yani Mustafa Adil (1871-1904), Mehmet Nuri Ural (1869-1942), Hayrettin Arif (?-1915) ve İsmail Hakkı Çelebi (1873-1939)'yi Türk veterinerleri unutmadılar.

4. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne 1892 haziranında itibaren Tophane Müşiri Mustafa Zeki Paşa'nın idaresine geçmiştir. Böylece o, bu mekteple birlikte Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, Kuduz ve Çiçek aşısı hazırlama müesseseleri, hıfzısıhha müfettişlerinin başı olmuştur. 1892'de tıp mekteplerinde

bakteriyoloji okutulmaya başlamış ve Dr. Rıfat Hüsamettin Bey veteriner öğrencilerine bu dersi vermekle 1893'de görevlendirilmiştir¹⁰.

1893 yılında çıkan kolera salgını dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid ile Pasteur arasındaki haberleşmeler sonucu İstanbul'a gelen Dr. André Chantemesse'in önerisine uyularak bir bakteriyolojihaneye açılması konuşmalarında Zeki Paşa esaslı rol oynamıştır. Padişahın 713 numaralı İrade suretinde Bakteriyolojihaneye-i Şâhâne'nin 23-24 Ekim 1893 tarihinde tesis edildiği, buranın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye bağlı olmayıp Mekâtib-i Askeriye Nezareti altında tutulacağı bildirildikten sonra Dr. Nicolle'un Haydarpaşa Hastanesi'nde ameliyat görmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de yetiştirilmekte olan talebe ile Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne baytar sınıflarına bakteriyoloji fenni talim ve tedris edeceği yazıldığı gibi, Dr. Nicolle'un her üç ayda Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bir umumi rapor da vereceği şartı konulmuştur¹⁰.

Bakteriyolojihaneye'de verilen ilk kursta bulunmamakla beraber sonrakilere asker veterinerler de devam ettirmiş, bunlardan Mehmet Refik Mustafa ve Osman Nuri Bakteriyolojihaneye'ye asistan olarak atanmışlardır. Mustafa Adil Bey Türkiye'ye dönünce Mekteb-i Harbiye'deki veteriner sınıflarına yüzbaşı rütbesiyle bulaşıcı hastalıklar ve etlerin kontrolü hocası olmuş, ayrıca Bakteriyolojihaneye'de de çalıştırılmıştır. Kasım 1896 tarihinde Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye üye olmak için yaptığı müracatta kendisini "Médecin Vétérinaire, Chef de Laboratoire de M. Nicolle et Professeur à l'Ecole de Médecine Vétérinaire" olarak bildir-

miştir. Bakteriyolojihaneye'de veteriner hekimliği ilgilendiren çalışmalar ve araştırmalar yapılmış, difteri serumundan başka sığır vebası serumu da hazırlanmıştır. 1901 yılında Maurice Nicolle Türkiye'den ayrıldıktan sonra Adil Bey'in idresinde Bakteriyolojihaneye-i Baytari kurulmuştur^{11,12}.

Bu sayılan bütün çalışmalarda Umum Askeri Mektepler Nazırı ve Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın başarı hissesi hep başkalarına aktarılmıştır.

KAYNAKLAR

- 1- Mehmet Esat : *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul, 1994.
- 2- Gövsa, İ. A. : *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.412, İstanbul,1946, Yedigün Neşriyeti.
- 3- Öztuna, Y. : *Büyük Türkiye Tarihi*. Cilt 9 s.462. İstanbul, 1987. Ötügen Yayınevi.
- 4- Bekman, M. : *Veteriner Tarihi*. Ankara, 1940.
- 5- Erk. N. : *Veteriner Tarihi*. Ankara 1966. A.Ü. Veteriner Fak. Yayınları:195.
- 6- Erk. N. ve Dinçer. F. : *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretimi ve Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Tarihi*. Ankara 1970. A.Ü. Veteriner Fakültesi Yayınları 259.
- 7- Beşe, M. : Atatürk'ün 100. Doğum Yıldönümünde Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesine Kısa Bir Bakış. *İ.Ü. Veteriner Fak. Derg. (Supplement)*. Vol: VII, No:1, 1981.
- 8- Şapolyo, E.: Eşref Albatı Hatıraları. *Canlı Tarihler* : XII, İstanbul, 1945. Türkiye Yayınevi.
- 9- TBMM Genel Sekreterliği: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü* (23 Nisan 1920-20 Ekim 1991). s. 82. TBMM. Genel Sekreterliği Yayınları No.1. Ankara 1994.
- 10- Tunçman. Z. M. : Türkiye'de modern mikrobiyolojinin Maurice Nicolle tarafından kuruluşunun 75. yıldönümü. *Uluslararası Mikrobiyoloji ve Kuduz Symposiumu*. İstanbul 9-10-11 Eylül 1968 s. 3-39.
- 11- Unat. E. K. : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*. s. 57. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları No: 1568/4, 1970.
- 12- Unat. E. K. : Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk difteri serumunun elde edilmesi *Türk Tıp Âlemi Dergisi* 1 (4):247-252, 1970